

Психология.
Теоретични и
приложни
изследвания

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧНИ ПРОБЛЕМИ НА ПЕДАГОГИЧЕСКАТА ПСИХОЛОГИЯ

Стойко Иванов*

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL PROBLEMS OF EDUCATIONAL PSYCHOLOGY

DOI: 10.54664/HPOR9111

Stoyko Ivanov

Abstract: Educational psychology is an applied science created on the basis of the integration of knowledge from pedagogy, psychology, philosophy, sociology, anatomy, physiology, and other sciences. In this paper, the existing views on the object, subject and structure of educational psychology are analyzed. The aim is achieved by presenting the different concepts about them, describing the guiding principles that influence the study of its main problems, and revealing the interdependence that exists between them.

Keywords: methodology; principles; object; subject and structure of educational psychology

Педагогическата психология е една от най-развитите и най-рано утвърдилите се със своята автономия психологически науки. Тя е с ясна практико-приложна насоченост и е базов отрасъл на психологията, която изучава същността и психичните закономерностите на процесите на възпитанието и самовъзпитанието, на ученето и обучението и на личностните характеристики на субектите на тези активности. Педагогическата психология

---

* **Стойко Иванов** – Професор дпн в СУ „Свети Климент Охридски“, катедра „Социална, организационна, клинична и педагогическа психология“, e-mail: stoyko.v.ivanov@gmail.com

е приложна наука, която използва и генерира познания за: адаптацията към училищния начин на живот; формирането на знания, умения, навици и компетентности; усъвършенстване на морални, естетически, когнитивни, комуникативни и личностни качества в училище; създаване на обучителни и поведенчески модели и др. Тя е наука за промените на познанието, ценностите и поведението на субектите на учебно-възпитателната дейност.

За нея в „Педагогическа психология“ (2020) с редактори Людмила Регуш и Александър Орлов пише: „наука за човешкото поведение и отношенията в процеса на обучение и учене“. Това е самостоятелна наука, която според руските психолози „изучава психологическите основи на обучението и възпитанието, разкрива закономерностите на процеса на усвояването от индивида на социалния опит в условията на специално организираното обучение“. Значението ѝ се проявява в описването, обяснението, прогнозирането и управлението на психичните явления в учебно-възпитателния процес. Педагогическата психология допринася съществено за повишаване на психологическата подготовка на учителите и на психолозите, които работят в образователните институции. С това тя оказва значима помощ за ефективността на обучителната и възпитателната дейност. Педагогическата психология е интегративна наука, която се създава на базата на познание от психологията, педагогиката, философията, анатомията, биологията, физиологията, социологията и теологията. Изучаването ѝ е полезно за педагозите, за да могат те по-добре да възприемат, разбират и прогнозират поведението на учениците си в различните ситуации, в които си взаимодействат с тях в училище.

Целта на настоящата статия е да се направи анализ на съществуващите становища за обекта, предмета и структурата на педагогическата психология и за начина им на отразяване в учебните пособия. Нейното постигане е възможно чрез изпълнението на следните задачи: 1. Да се представят различни схващания за обекта и предмета на педагогическата психология и да се разкрие съществуващата помежду им взаимозависимост. 2. Да се опишат

водещите принципи, които влияят на развитието на педагогическата психология. 3. Да се посочат основните проблеми, които се изучават в педагогическата психология и нейната структура.

Обзорът на специализираната литература разкрива, че има много опити за определяне на същността на педагогическата психология чрез нейния обект, предмет и структура. Това е белег, че тя все още се намира в стадий на развитие и нейният статут не е ясно изразен. Научната обективност изисква да се отбележи, че през цялата си история педагогическата психология се бори за доказване на самостоятелното си съществуване и идентичност. В статия за педагогическата психология Маргарет Клифърд (Енциклопедия по психология 1998) анализира разискванията относно съдържанието на курсовете и учебниците в областта на тази наука. Тя отбелязва, че дискусиите относно статута на педагогическата психология „започват още преди отпечатването на книгата на Едуард Торндайк и с годините се извършват множество прегледи и обзори в опита да се определят границите на дисциплината“. В същата публикация се подчертава „изключителното многообразие“ на изследваните проблеми в рамките на тази наука. М. Клифърд цитира автори, които смятат, че „педагогическата психология наистина сама по себе си е дисциплина независимо от тъжния факт, че много от учебниците не са нищо повече от „разводнена смесица от положения в общата психология“. Според нея има цитирания, в които „педагогическата психология е приложна дисциплина, различна от психологията поради специфичната училищна ориентация“. В тях се установява, че „проблемите на обучението в клас не могат да се решат единствено чрез екстраполация на основни научни закони, извлечени от лабораторното изследване на процесите на учене“. М. Клифърд се позовава на автори, които „разглеждат педагогическата психология единствено като психологически теории, поставени в контекста на обучението“. Тя пише, че въпросът за статута ѝ на самостоятелна наука все още не е решен и това се доказва чрез „най-новите критики и бързината и яростта, в които те се контраатакуват“. В психологическия речник на Артур Ребер от 2003 г. (по Сударчикова 2015) понятието „педагогическа психология“

липсва, но се използва понятието „психология на образованието“, което се свързва с педагогическата теория. Според Робърт Стърнбърг и Уенди Уилямс (2014) в педагогическата психология се използват психологически познания, които са „релевантни на обучението“ и имат за цел неговото подобряване. Посочените мнения разкриват, че у някои автори все още има съмнения дали педагогическата психология е самостоятелна наука или е набор от общопсихологически теории, поставени в контекста на обучението. Й. Янкулова в първото (2012) и второто издание (2016) на своя учебник дава пример в това отношение. Тя представя идеи и твърдения от общата, възрастовата или социалната психология, без да ги свързва с конкретно учебно-възпитателната практика (темите за общуването, агресията, конфликтите и др.).

Известни са и други становища за статуса на педагогическата психология. Василий Давидов (1996) смята, че тя е част от възрастовата психология. Той твърди, че в нея се изясняват особеностите на проявите на законите на усвояване на знания в зависимост от спецификата на възрастта на обучаваните. Аргументите му са, че различията във възрастта обуславят спецификата на усвояването на знанията и уменията, а като следствие от това и начина им на преподаване. В. Давидов разглежда обучението като форма, а развитието като съдържание. Интерес предизвиква и становището на Александър Линков (2014), че педагогическата психология е „приложно психологическо направление (дял), което изследва и предлага разбиране и решаване на проблеми, свързани с възпитанието и обучението въз основа на психологически принципи и посредством психологически методи“. Лидия Божович (2008) справедливо отбелязва, че педагогическата психология, за да се превърне в наука, която „е способна да решава жизнено важни практически задачи“, е необходимо да преустанови изследването само на отделни процеси и функции, а трябва да проучва и цялостната, конкретна личност на учащите се „не само като обект, но и като субект на възпитанието“. В специализираната литература (Василева 1993; Десев 1996; Йорданов, Жекова, Крумов 1986; Милкова, Петрова, Иванов 1993; Николов,

Александрова, Кръстев 1994; Стойков 1995 и др.) се посочва, че педагогическата психология изучава процесите на учене и техните прояви в зависимост от пола, възрастта и други личностни характеристики на учащите се; закономерностите на психичното развитие на децата и подрастващите в условията на педагогическата среда; психичните промени у учениците и учителите, които се обуславят от взаимодействията им в учебно-възпитателния процес и т.н.

Независимо от различните, а понякога и противоречиви, становища за същността на педагогическата психология понастоящем тя представлява значим дял в психологическото познание. В сравнение с другите психологически науки, в областта на педагогическата психология в България има отпечатани най-много монографии, студии, учебници и учебни пособия. Очевидно е обаче, че в издадените трудове на български език липсва единство на мненията относно нейния обект, предмет, структура, ръководни принципи, задачи, начин на дизайн, оформление на трудовете и позоваването на авторитети. Това илюстрира сложността на проблематиката на педагогическата психология, нейната динамичност и многоаспектност. Различията се обуславят поне още от две причини.

Първата причина намира израз чрез силата на влиянието на психологическите и педагогическите науки върху развитието на педагогическата психология. Съществуват мнения, че водещи трябва да бъдат педагогическите науки и познанието, включено в педагогическата психология, да се нарича „психологическа педагогика“, „експериментална педагогика“, „психопедагогика“ или „психодидактика“ (Бархаев, Б., 2007; Линков, А., 2014 и др.). Нина Тализина (1998), позовавайки се на трудове на Лев Виготски и Павел Блонски, пише, че с названията експериментална педагогика и педагогическа психология първоначално е обозначавана една и съща област на психолого- педагогическото знание. През първата третина на XX век обаче значенията им започват да се разграничават. Със словосъчетанието „експериментална педагогика“ се нарича научна област, свързана с прилагането на ре-

зултатите от експерименталната психология към педагогическата практика, а с понятието „педагогическа психология“ – знанията, които са психологическа основа на педагогиката. Алтернативно становище е, че педагогическата психология е „гранична“, „хибридна“, „интегративна“ дисциплина, в която се изучават общи за психологическите и педагогическите науки проблеми, но от специфичната изследователска позиция и на психологията и на педагогиката. Според Борис Ананиев (1981) педагогическата психология заема междинно място между психологията и педагогиката и изучава „взаимовръзките между възпитанието, обучението и развитието на подрастващите поколения“. Тази позиция се изразява и от Любен Десев (1996). Той пише, че „Предметът на педагогическата психология се характеризира с двойственост: от една страна, осветляване на педагогическите аспекти на психологическите процеси, състояния, свойства и отношения, които участват и се проявяват специфично в учебно-възпитателната работа, а, от друга – проучване на закономерните условия за развитие на тези психологически категории и цялостната личност на ученика и учителя в процеса на ученето и обучението, възпитанието и самовъзпитанието.“. Израз на третия вариант на съществуващите становища е, че педагогическата психология е отрасъл на психологическите науки, който изучава проблемите, свързани с учебно-възпитателната дейност, но най-вече личността и дейността на учениците, учителите и спецификата на техните взаимодействия. Това разбиране за педагогическата психология е най-популярно в България (Йорданов, Жекова, Крумов 1986; Николов, Александрова, Кръстев 1994; Стойков, 1995 и др.). То намира подкрепа и в Закона за развитие на академичния състав в Република България, в който се посочва, че участниците в конкурси за главен асистент по педагогическа психология трябва да са с докторска степен по психология.

Втората причина за многозначните тълкувания на съдържанието на педагогическата психология е влиянието на историческото време, в което са писани научните трудове по педагогическа психология. В учебници, които са публикувани в края на

XX, има опити за адаптиране на познание от общата, трудовата и социалната психология към педагогическата практика (Ников 1989, 1994; Цолов 1994). Някои от тях се отличават с по-голяма абстрактност, условност, декларативност, но и със стремеж за представяне на изследваните факти и явления в тяхната цялостност, структурираност и причинно-следствена свързаност. В тях преобладават цитиранията от трудове, написани на кирилица (Василева 1993; Десев 1996; Йорданов, Жекова, Крумов 1986; Милкова, Петрова, Иванов 1993; Николов, Александрова, Кръстев 1994; Стойков 1995 и др.). Отпечатаните учебници по педагогическа психология на български език през началото на XXI в. и особено през последните години впечатляват със своя плурализъм, прагматичност, разнообразната си проблематика, позоваването на резултати от конкретни изследвания, богатата илюстрация на представената психологическа информация с примери, фотографии, рисунки, графики и др. Понякога обаче засегнатите проблеми създават впечатление, че са самоцелни, парциални, показни или се отнасят в по-голяма степен за други научни области, а не за педагогическата психология. Липсата на конкретни цитирания на известна на специалистите информация предизвиква чувството, че определени текстове са не идеи и разсъждения на авторите им, а направен от тях авторизиран превод. Друг недостатък в тези трудове са прекалено честите или дълги цитирания без да се изразява становището на авторите по представените проблеми. В тези учебници доминират позоваванията на автори, които пишат на латиница (Крумова 2017; Славин 2004; Стърнбърг, Уилямс 2014; Янкулова 2012, 2016 и др.).

Най-често специалистите свързват педагогическата психология с изследването на психичните особености при усвояването на знания, умения и навици от учащите се и формирането у тях на морални, познавателни и социално желани качества. Тя е представена като: психологическа наука, която изучава закономерностите при формирането на творческото мислене на учениците, промяната в тяхната психика и появата на психичните новообразувания под въздействието на образователната система

(Крутецки 1972). Петър Николов (Николов, Александрова, Кръстев 1994) смята, че педагогическата психология изучава „психологическите закономерности при усвояването от учениците на общественно-историческия опит на човечеството в условията на учебно- възпитателния процес“. Според Любен Десев (1996) в нея „се разкрива специфичното съдържание на основни понятия и категории като формиране на личността, педагогическо общуване, учебна дейност, учене и усвояване, психолого-педагогическите основи и закономерности на една от най-важните човешки дейности – възпитанието“. Този автор посочва, че в педагогическата психология се „изследват психическите механизми на усвояване на знания и умения, изграждане на навици и привички, формиране на убеждения и мотиви на поведение, етапите и етапите на психическото формиране и развитие на личността при условията на обучението, възпитанието и самовъзпитанието“. Педагогическата психология се определя още като „отрасъл на психологическата наука, който е тясно свързан с педагогиката и изучаването на психичната дейност на детето в учебния и възпитателния процес“ (Мижериков 1998). Робърт Славин (2004) описва същността на педагогическата психология като „изучаване на учещите, ученето и преподаването“. Той смята, че тя е „натрупано познание, мъдрост и базисна теория, която всеки учител трябва да притежава, за да решава интелигентно всекидневните проблеми на преподаването“. В „Психиатричен енциклопедичен справочник“ (2004) педагогическата психология е представена като „раздел на психологията в областта на обществените процеси на образованието и възпитанието“, в който се разкриват теоретични и приложни знания.

Поради увеличаващия се брой на изучаваните проблеми използването на все по-разнообразни начини и средства за обучение, променящата се възраст и статус на обучаваните и нарастващото влияние на английския език в специализираната психолого-педагогическа литература все по-често започва да се използва понятието „психология на образованието“ вместо „педагогическа психология“. Някои автори дори достигат до крайност, като

ги обявяват за „идентични и взаимозаменяеми понятия“ (Янкулова 2012; 2016), което не отговаря на реалността и научната истина. Това е така защото понятието „образование“ е с много по-широки граници, в които освен психологическото познание се включват знания, свързани с дидактиката, теорията на възпитанието, теорията на управлението, методиката на преподаване, историята на педагогиката, философията, социологията, демографията, учебните планове и програми. Хората се образуват и извън училищната среда, докато педагогическата психология е насочена само към последната. Важна част в структурата на педагогическата психология са проблемите, свързани със социализацията и възпитанието на учениците, докато в психологията на образованието тази проблематика не се засяга.

Определянето на теоретичните основи на педагогическата психология, каквото е дефинирането на нейния обект и предмет, налага определението на понятието „методология“. То представлява система от научни принципи и начини на организация на познанието и изследванията. Това понятие буквално означава „път на познанието“. Методологията разкрива обяснителните схеми на съответната наука, посочва как трябва да се организират придобитите знания, насочва чрез какви действия могат да се получат обективни резултати при провежданите изследвания. Всяка наука, за да достига до вярно познание, трябва да се базира на правилна методология, която ѝ предоставя възможности за обективно изучаване и представяне на изследваните от нея предмети и явления. Методологията на педагогическата психология е съвкупност от принципи, начини и средства на изследване на характерни за нея явления, необходими за организацията и провеждането на изучаването на психиката на субектите на учебно-възпитателната дейност. Тя се проявява в системата на организация на педагогическата психология за опознаване на образователната действителност в училище и промените на участниците в нея в резултат на специално предизвиканите помежду им взаимодействия.

Педагогическата психология като приложна наука има своя методология, която се базира на философското познание

за най-общите принципи за битието, идеите и отношението към хората и природата. Методологията на педагогическата психология е и рефлексивна по своята природа. Тя се свързва с естествено-научното обяснение на психичните явления като резултат от закономерностите, характерни за висшата нервна дейност – възбудимост, проводимост, възможност за стимулиране, взаимодействия между първата и втората сигнална система. Методологията на педагогическата психология е насочена към научен анализ на съществуващото познание за психиката, методите за нейното опознаване и преобразуване, създаването на модели, технологии и алгоритми, които допринасят за формирането на знания, убеждения, модели, норми и образци на поведение.

При определянето на обекта и предмета на педагогическата психология е необходимо да се изяснят основополагащите ѝ принципи, граници и връзки с другите науки. Важно е да се уточнят източниците, методите и етапите на изследванията, които се провеждат в нея. От методологическа гледна точка за педагогическата психология е необходимо да се определят и да се разграничат един от друг нейният обект и предмет. Първият се разкрива в реалната област, към която е насочена тази наука и е фиксиран в нейното название. Той намира израз в личностните особености на субектите на обучението и възпитанието, в спецификата на тяхната активност и взаимодействия.

Обект на педагогическата психология е област от училищната действителност, свързана със социализацията и развитието на учениците, която се изследва с цел оптимизирането на педагогическата практика. Той се разкрива и проявява в процесите на възпитание, учене, обучение и научаване в училище благодарение на взаимодействията между учителите и учениците. Обектът на педагогическата психология е многостранен и практически безкраен при проявата на своята същност, свойства и особености. В него се включват съзнателни, несъзнавани и ненапълно осъзнавани процеси.

Обектът на педагогическата психология е с по-широки граници от нейния предмет. В последния се включва тази част от

обекта, която е възможно да се изучава в момента чрез използването на специални термини, понятия и категории. В обекта на педагогическата психология има процеси и явления, които в даден период поради определени причини не могат да бъдат изследвани или информацията за тях е минимална, но в бъдеще те могат да станат актуални и дори да се превърнат в своеобразен фокус на проучванията на специалистите. Тази динамика показва промените, които се извършват в педагогическата психология и нейната вътрешна диференциация. Научните приоритети в областта на педагогическата психология (проблеми, задачи, структура, методи и др.) предизвикват и развитието на нейния обект. Той се конкретизира и разкрива чрез използването на специфичен понятиен апарат и терминология. Историческият обзор на появата, развитието и утвърждаването на педагогическата психология като самостоятелна наука разкрива достатъчно примери в това отношение. Анализът на специализираната литература показва, че различните автори имат нееднозначно мнение относно обекта, статуса и предмета на педагогическата психология.

Очертаването на границите на педагогическата психология налага дефинирането на нейния обект. Обособяването му дава правото на самостоятелно съществуване на тази наука. Той може да се изучава и от други науки, но от различна гледна точка. Например Любен Десев (1996) посочва, че обектът на педагогиката и педагогическата психология е общ, но предметът на двете науки е различен. За него обект на педагогическата психология са психичният живот децата и учащите се, „изявяван, обогатяван и усъвършенстван в процеса на ученето (учебната дейност) и обучението, възпитанието и самовъзпитанието; учителят (възпитателят) неговият психически облик, личността и дейността му; възпитателният колектив и взаимодействието в него (педагогическото общуване)“. Ирина Зимняя (1999) пише, че обект на педагогическата психология е „образователният педагогически процес“. Той се изучава, според нея от много науки (педагогика, социология, физиология, медицина, теория на управлението, обща, социална, възрастова, педагогическа и др. разновидности

на психологията) и е сложно, многофункционално, многокомпонентно явление. Тя посочва, че обектът на педагогическата психология се изразява чрез специални научни категории като: социализация, обучение, възпитание, учене, отношение, преживяване, общуване, мотив, личност и др., които се променят в исторически план и разграничават педагогическата психология от всички останали науки. Борис Бархаев (2007) за обект на педагогическата психология представя психичните аспекти на учебно-възпитателната дейност, като поставя акцент на педагогическото взаимодействие между преподавателите и техните ученици. Има и учебни пособия по педагогическа психология, в които не се определя обектът на тази наука и не се изразява отношение във връзка с проблемите, свързани с него (Янкулова, Й. 2012; 2016). Факт, който сам по себе си е странен и трудно обясним. По този повод възниква въпросът „Как се пише учебник по дадена дисциплина, без да се дефинира нейният обект?“.

Субектите на изследване от педагогическата психология са обучаваните и учителите, възпитаваните и възпитателите в контекста на училището като държавна институция. Те заедно с тяхната активност и процесите на взаимодействията им определят предмета на педагогическата психология, който трябва да се изучава на базата на определени принципи. Последните осигуряват ефекта, организацията и изпълнението на всяка дейност. Чрез предмета на науката се определя какво тя точно изучава от нейния обект. Необходимо е да се отчита и това, че педагогическата психология както всяка наука изследва обективната действителност от своя гледна точка, като използва собствени специфични модели и методи.

Според Робърт Славин (2004) „педагогическата психология не е в състояние да каже на учителите какво да правят, но може да им даде принципите, които да използват при вземането на добри решения“. Ги Льофрансуа (2005) смята, че принципите са по-скоро „предположения, а не някаква определеност“. Сравнявайки ги със законите, той акцентира на това, че при тях винаги има елементи на съмнения и вероятност. Според него „повечето твърде-

ния в психологията за човешкото поведение и опит са принципи, а не закони“ (Льофрансуа, Г. 2005). Ръководните принципи (определени стандарти на съждения и поведение с максимална степен на обобщеност) за педагогическата психология са изложени в трудовете на редица български и чуждестранни психолози.

В специализираната литература се разкриват множество принципи, които стоят в основата на педагогическата психология. Според Крум Крумов (Йорданов, Жекова, Крумов 1986) водещите принципи на изследователските методи са: принцип за обективност, принцип за единство на генетично и актуално, аналитико-синтетичен принцип и принцип за конструктивна (формираща) насоченост на психолого-педагогическите изследвания. Атанас Ников (1994) посочва шест ръководни принципа на педагогическата психология обективност, детерминизъм, развитие, формираща насоченост на изследванията, единство на психичното, единство на психика и дейност. За Петър Николов (Николов, Александрова, Кръстев 1994) основните принципи са: принцип за детерминираност на психичните явления от условията на живот, в които е поставена личността; принцип за развитие на психичните и личностните качества във и чрез дейността; принцип за личностен подход в психолого- педагогическите изследвания; принцип за педагогическа насоченост на изследванията; принцип за обективност на изследванията; принцип за единство на теорията и практиката. Любен Десев (1996) подробно представя принципите на психолого-педагогическите изследвания, като ги разграничава на основни (принцип за обективност и детерминизъм, принцип за развитие и водеща роля на дейността и общуването, принцип за единство и аналитико-синтетичен подход, принцип за опосредстване и педагогическа насоченост) и второстепенни (системен подход, принцип на стохастичност и представителност на информацията). Ирина Зимняя (1999) посочва като важни принципи за педагогическата психология: принципа за социалната целесъобразност, принцип за съзнателността, принцип за демократичността, принципа за единство между теория и практика, принципа за развитие, принципа за определя-

не, принципа за детерминация и принципа за последователност. Според Лилия Сударчикова (2015) водещите принципи, които обуславят ефективността на съвременната педагогическа психология, са: хуманизъм и педагогически оптимизъм; обективност и научност; детерминизъм; психиката и съзнанието се развиват в дейността; единство на съзнанието и дейността; индивидуален и личностен подход и др. Литературният анализ разкрива, че с най-голяма популярност са принципът за „детерминизма“, принципът за „единство между съзнанието и дейността“, принципът за „развитието на психиката в дейността“ и принципът „за личностния подход в процеса на обучение и възпитание“.

В психолого-педагогическата литература са описани и други, по-прагматични принципи. Робърт Стърнбърг и Уенди Уилямс (2014) обръщат внимание на утвърден в практиката принцип, че ученето в домашни условия помага за усвояване на учебния материал, който е преподаван в училище. Албена Крумова (2017) представя обстоятелствено основните принципи, които влияят върху обучението на учениците. Тези принципи са формулирани на базата на резултати от специални изследвания, проведени по предложение от „Обединение за психология в училищата и образованието“, и са публикувани през 2015 г. от Американската психологическа асоциация. Някои от тях са формулирани по следния начин: убежденията на учениците влияят върху тяхната познавателна дейност и учене; знанията, които имат учениците, оказват влияние върху тяхното по-нататъшно обучение; обучението се основава върху контекста, а преносът на наученото към нови ситуации не е спонтанен и трябва да се подпомага и т.н.

Посочването на водещите принципи за изследването на обекта на педагогическата психология позволява да се изясни и нейният предмет. Анализът на специализираната литература разкрива, че в трудовете на българските и чуждестранните автори съществуват много и разнообразни опити за дефинирането на предмета на педагогическата психология. От тях е видно, че той непрекъснато увеличава своя обем (обучение в условията на електронна среда, обучение в местата за лишаване от свобода,

сугестопедия, изучаване на девиантното и деликвентно поведение на учениците и др.). Това се обуславя от усложняващата се проблематика и променящата се организация на образователния процес, но преди всичко от динамичния характер на психичните явления и от големия брой психологически теории, в които доминират различни изследователски и интерпретационни подходи. Предметът на педагогическата психология са тези части от нейния обект, които се изучават през даден исторически период в зависимост от достигнатото ниво на развитие на науката и обществените интереси. Това означава, че в процеса на развитието ѝ предметът на педагогическата психология се променя непрекъснато.

За Атанас Ников (1994) предметът на педагогическата психология „са психологическите закони, закономерности и механизми на образователно- възпитателния процес, на процеса на усвояване от учащите се на социалния опит и формирането на тяхната личност в условията на организираната и управлявана учебно-възпитателна дейност“. Л. Десев (1996) определя предмета на педагогическата психология като: „психологическите закономерности и особености на педагогическото действие и взаимодействие, на развитието на ученика, учителя и възпитателния колектив в процеса на общуването, дейността и самодейността (обучение, възпитание, самовъзпитание), на усвояване на учебния материал и нормите на социално поведение“. Той смята, че предметът на педагогическата психология е „обект, разглеждан в светлината на проектиране върху него на поставена познавателна цел“ и го свързва със закономерните външни и вътрешни условия за усвояване на знания и умения, навици и привички, нови равнища и форми на дейности за изграждане на стабилни психически особености и свойства на личността.

Според Ирина Зимняя (1999) предмет на педагогическата психология са „механизмите и закономерностите на усвояване на социокултурния опит от човека и предизвиканите в този процес на усвояване изменения в нивото на интелектуалното и личностно развитие на човека (детето) като субект на учебната

дейност, организиран и управляван от педагога в разнообразните условия на образователния процес“. Тя отбелязва, че периметъра на предмета на педагогическата психология непрекъснато се разширява, като в него се включват психологическите механизми на управление на обучението, учебната мотивация, индивидуално-психологическите фактори, влияещи на ефективността на обучението, личностните особености на обучаемите и учителите и др. Подобно е становището на Илия Стойков (2001), за който предметът на педагогическата психология „се проявява в процеса на усвояване от индивида на социален опит в условията на организираната и целенасочена учебно-възпитателна дейност“. В

„Психиатричен енциклопедичен справочник“ (2004) предметът на педагогическата психология е дефиниран като „формирането и изменението на психичното съдържание, процеси и състояния и тяхното хабитуално затвърдяване у човешкия индивид, в условията на специално организирано образование и възпитание“. Ги Льофрансуа (2005) твърди, че педагогическата психология изучава човешкото поведение в процеса на обучение, връзката му с психичното развитие, мотивация и личностните характеристики на обучаваните. Той подчертава, че тя „обхваща не само психологическите знания за теорията и практиката на обучението, но и разработването на нови технологии в тази област“. Според Борис Бархаев (2007) предмет на педагогическата психология са психологическите аспекти на функционирането в образованието на учениците, преподавателите и на техните взаимодействия и научното знание (закономерности, принципи и тенденции, които влияят на факторите на образователния процес и на психическите аспекти на учениците, преподавателите и тяхното общуване). В „Педагогическа психология“ (2020) с редактори Людмила Регуш и Александър Орлов за предмет на педагогическата психология се посочват психологическите закономерности на обучението и възпитанието в процеса на усвояването от индивида на социалния опит в условията на специално организираното образование. От направения анализ се налага изводът, че предмет на изучаване на педагогическата психология са фактите,

механизмите, моделите, закономерностите и процесите на усвояване от обучаваните и възпитаваните (при взаимодействието им с учителите и възпитателите) на определен общественосторически опит чрез придобиването на знания, умения и навици, които обуславят познавателното и личностното им развитие и предизвикват появата у тях на определени психически новообразувания, поведенчески модели и ценности.

Педагогическата психология е приложна наука и като такава е призвана да решава множество проблеми. С течение на времето последните непрекъснато се увеличават. Анализът на специализираната литература (Айсмонтас 2002; Десев 1996; Зимня 1999; Ников 1994 и др.) разкрива, че различните автори, без да се конфронтират помежду си, фаворизират различни теми, които според тях трябва да са приоритетни в осъществяваните изследвания. Най-често, най-отдавна и най-интензивно се изучават проблемите, свързани с: психолого-педагогическата диагностика; готовността на децата за училищно обучение; условията, осигуряващи максимален ефект от обучението; закономерностите, механизмите и факторите, които обуславят формирането на личността на учениците; индивидуализацията и диференциацията на обучението; психичните състояния, които влияят на учебно-възпитателния процес; съотношението между психичното развитие и обучението; взаимовръзката между обучението и възпитанието; оптимизацията на психолого-педагогическата подготовка на учителите и възпитателите; взаимоотношенията между учителите и учениците и др.

Посочените раздели, групирани по определени признаци, формират структурата на педагогическата психология. В България най-често се цитира и се ползва с голяма популярност мнението на Л. Виготски от началото на XX в., че педагогическата психология се изгражда от три компонента: психология на обучението, психология на възпитанието и психология на дейността и личността на учителя (Десев 1996; Линков 2014; Стойков 1994; Янкулова 2016 и др.).

Предмет на психологията на обучението е развитието на познавателната дейност на обучаваните в процеса на цялостното

им формално и системно образование. В него на базата на взаимосвързаната дейност на учителите и учениците се развиват и усъвършенстват техните способности, у тях се формират интереси и убеждения. Обучението представлява единство от два процеса – учене и преподаване. В тази предметна област ученето се разкрива чрез придобиването на нови знания, умения и навици на базата на натрупване на собствен опит, лична изследователска дейност, самообучение и преподаване на компетентности от специално подготвени педагози. В нея традиционно се включват: взаимовръзката между външните и вътрешни фактори, детерминиращи познавателната дейност на учащите се в контекста на различните системи за обучение; съотношението между мотивационните и интелектуални аспекти на психологията на ученето; търсенето на резерви в управлението на процесите на учене и развитие на учениците и др. (Сударчикова 2015).

Областта, свързана с „психологията на възпитанието“, е още по-сложна и дискуссионна. Тя се отличава с двойствената си интерпретация. В нея са включени широк кръг от проблеми, свързани с целенасоченото формиране на личността и с факторите, които го обуславят. В англоезичната литература по педагогическа психология обаче не се използва понятието „възпитание“. Александър Линков (2014) отбелязва, че в трудовете, отпечатани на английски език, възпитанието се представя като повлияване от родители и близки и почти не се пише за проявите му в училище. Игнорирано е напълно и в някои от българските учебници по педагогическа психология (Йорданов, Д., С. Жекова, К. Крумов 1986; Ников, А., 1994; Цолов, В., 1994; Николов, П., Н. Александрова, Л. Кръстев 1994 и др.). Йоана Янкулова (2012) също не го коментира, но във второто издание на учебното си пособие в рамките на няколко реда прави опит да го дефинира (Янкулова, Й., 2016).

Амбивалентността по отношение на „психологията на възпитанието“ може да се открие още в отпечатаната през 1926 г. „Педагогическа психология“ на Лев Виготски (2005). В нея пише, че „възпитанието“ е проблем на педагогиката, а не на психологията.

В този труд той уточнява, че освен от тези две науки възпитанието се изучава и във философията, социологията и етнографията. От друга страна обаче, според Л. Виготски възпитанието и обучението имат собствено психологическо съдържание и са пряко свързани с педагогическата психология. Л. Виготски смята, че осъществяването на възпитанието, обучението и развитието става едновременно само ако са създадени за това необходимите социални условия. Тези процеси се реализират чрез взаимодействията на индивида с другите хора, които са с по-голяма компетентност и подготовка. Тяхното взаимодействие е представено от Сергей Рубинщайн (2005) през 1946 г. в „Основи на общата психология“ така: „Детето първо не се развива, а след това да се възпитава и обучава; то се развива, като се възпитава и обучава под ръководството на възрастните, усвоявайки културата, която е създала човечеството“. От това следва, че посочените процеси са свързани, но не са тъждествени.

Предмет на „психологията на възпитанието“ като съществена част от педагогическата психология е социализацията и развитието на личността в условията на целенасочената образователна дейност на децата, подрастващите и юношите в училище. В тези процеси се осъществява усвояването на нравствения и социален опит, натрупан от предходните поколения. Формират се и се изграждат още конкретни морални понятия, нагласи, принципи и ценности. Изхожда се от идеята, че човешката психика се развива в процеса на сложното взаимодействие между комплекс от биологични, социални фактори и собствената активност на личността. В съответствие с това обществената среда се разбира не само като условие за социализацията и психичното развитие, но и като техен източник, в който се усвояват и променят определени модели на мислене и поведение. Възпитанието в този контекст представлява специфичен и специално организиран процес, при който с педагогически средства целенасочено се въздейства върху формирането на личността.

Личността и дейността учителя като част от педагогическата психология в България са представени в трудовете на ре-

лица психолози и педагози (Жекова 1976, 1984; Жекова и др. 1992; Колишев 2018; Михайлов 1996; Петкова 2012; Тодорина, Марулевска 2010 и др.). Професионалният му профил се определя на базата на изпълняваните от него функции, мотивация за учебно-възпитателна дейност, творческия му потенциал, професионално-педагогическото му общуване, повишаването на емоционалната и стресовата му устойчивост, установяването на особеностите на индивидуалния му стил на работа и др. Атанас Ников (1994) с основание отбелязва, че той има водеща роля за постигането на образователните цели и дейността му е „една от най-сложните области на човешкия труд“.

В публикациите, отнасящи се до личностното и професионално развитие на учителите, се разкриват процесите на изграждане на педагогическите им умения и компетентности при усвояването от тях на теоретични знания и прилагането на разнообразни обучителни технологии. В посочените трудове се обръща внимание на етапите на формирането на нагласи за избор на педагогическа професия, на стадия на процесите на професионално- педагогическата им подготовка и адаптация към учителския труд, на педагогическата им професионализация чрез проявите на активност, ефективност и творчество. В проведените изследвания се разкриват редица водещи професионално-личностни качества и умения на учителите (педагогическа общителност, педагогическа наблюдателност, педагогическо творчество, емоционална устойчивост, толерантност към неопределеност и умения за работа в екип, управление на конфликти, асертивно поведение, възпитаващо обучение, хуманни взаимоотношения в процеса на преподаване и др.) и начините за тяхното формиране. Посочва се, че учителите освен отличното познаване на предметната област, която преподават, трябва да познават добре психологичните особености на своите ученици, да могат да прогнозираят тяхното развитие и да осъществяват методически обосновано решаване на педагогическите задачи чрез подходящо въздействие. Подчертава се, че възпитателните функции на учителите не се проявяват само чрез дейността им по време на урока. Те продължават да

се реализират и в провежданите извънкласни форми на работа и взаимодействията им с родителите на своите ученици. В психолого-педагогическата литература заслужено внимание се обръща и на професионално-педагогическото общуване като ключов компонент от дейността на учителите (Иванов 2018, Мадолев 1996; Цветанска 2006; Цветанска, Мизова 2015; Янакиева 2001 и др.). Интерес предизвикват и изследванията на деструктивното влияние върху личността на практикуването на педагогическия труд (професионално изгаряне, занижено самочувствие, рутинност и стереотипност в работата). Важни за образователната практика са и проучването на функциите, които изпълняват учителите (възпитателна, информационна, мотивационна, комуникативна, организаторска, проективна, развиваща, контролно-оценяваща и др.).

Предметът на педагогическата психология и нейната структура се изяснява още по-добре чрез формулирането на основните ѝ задачи (Айсмонтас 2002; Десев 1996; Зимня 1999; Немов 1997; Сударчикова 2015; Тализина 1998; Фоминова А., Т. Шабанова 2013 и др.): разкриване на етапите на развитието и утвърждаването на педагогическата психология като самостоятелна наука и факторите, които са повлияли на този процес; установяване на закономерностите и механизмите на възпитаващите и обучаващи въздействия върху учениците в процеса на усвояването от тях на определен опит; определяне на психологическите основи за диагностициране на обучеността и възпитаността на учениците; повишаване на психологическите знания на учителите с цел оптимизиране на учебно-възпитателната им работа и професионално- педагогическото им общуване; усъвършенстване на методите за оказване на психологическа помощ чрез диагностициране, консултиране и психокорекция на субектите на учебно-възпитателната дейност и др.

Чрез посочените задачи на педагогическата психология намира израз и нейната основна проблематика. В концентриран вид последната се проявява в четири модула, които са взаимосвързани помежду си. Това е по-съвременен и по- адекватен начин

за представяне на структурата на педагогическата психология от този, който бе описан по-горе. Първият модул е с теоретико-методологичен характер. В него са включени проблемите, свързани с появата, развитието и обособяването на педагогическата психология като самостоятелна наука; структуриращите ѝ характеристики като обект, предмет, задачи, основни проблеми и методи на изследване; теоретичните и практически подходи, свързани с процесите на учене, обучение и възпитание; източниците, методите и етапите на изследванията в педагогическата психология. Във втория и третия модул се представят психологическите характеристики и дейността на субектите на педагогическата дейност – учениците и учителите. Описват се и се анализират въздействията на тяхната индивидуалност (темперамент, способности, характер, потребности, мотиви, емоции, навици, привички, убеждения, ценности, самооценка, психични състояния и др.) върху ефективността на учебно- възпитателния процес. В четвъртия модул се акцентира на психичните особености на взаимодействията и взаимоотношенията чрез професионално-педагогическото общуване. Изучават се психологическите механизми и факторите, които го обуславят. Разкриват се водещите комуникативни качества и умения на учителите, обезпечаващи неговата ефективност. Така представената проблематика на педагогическата психология разкрива нейния приложен характер. Практико-приложната ѝ насоченост се осъществява чрез нейната свързаност с други науки.

В „Психиатричен енциклопедичен справочник“ (2004) пише, че педагогическата психология „се опира на познанията на общата психология, психологията на личността, възрастовата психология, както и на педагогиката и някои сродни науки, като от своя страна допринася за тяхното развитие“. Тя се намира в тясна взаимозависимост и с други клонове на психологическите науки като: когнитивна психология, социална психология, диференциална психология, консултативна психология, психодиагностика, психофизиология, патопсихология, спортна психология, военна психология и др. В нея се използват техните постижения,

за да се повиши ефективността на педагогическата практика. В голяма част от изследванията на психичните явления в сферата на обучението и възпитанието се използват факти и закономерности, установени в посочените предметни области на психологическото познание. Познанието за тях става отправна база на конкретни психолого-педагогически проучвания. От друга страна, резултати от изследвания, проведени в рамките на педагогическата психология, се екстраполират и използват за целите на други отрасли на психологическите науки. Красноречив пример в това отношение са резултатите от изследванията на Едуард Торндайк относно особеностите на ученето и формулираните от него закони. Те служат за поставянето на основите на цялостната теория на бихевиоризма и се използват в трудовата, спорната, военната и др. клонове на психологията, имащи отношение към процесите на обучение и възпитание.

Обобщаването на съдържанието на статията показва, че в продължение на век и половина от появата и утвърждаването на педагогическата психология като самостоятелна наука се дискутират въпросите за нейния обект, предмет, принципи и задачи. Това е признак за нейната практическа значимост, сложност и плурализъм към изучаваните от нея проблеми. Явно е, че тя продължава да се развива много интензивно и да разширява параметрите си на изява. За увеличаването на нейния авторитет обаче не допринасят отпечатването на учебни пособия, които са писани безотговорно, безкритично и се отличават с много слабости (Янкулова 2006; 2008; 2012; 2016). Някои от тях бяха посочени в настоящата статия, но съществуват и още пропуски, на които също трябва да се обърне внимание, за да се илюстрира, че с публикуването на такива учебни пособия не може да се подобри подготовката на съвременните и бъдещи педагози.

В посочените две издания на „Педагогическа психология“ с автор Йоана Янкулова има информация и снимков материал пренесен от Уикипедия и други неназовани източници от интернет, които не са свързани с представената проблематика. Например на страница 44 на първото издание на „Педагогическа психология“

е отпечатана първата карта за времето, публикувана на 31 март 1875 г. във в. „Таймс“, създадена от Франсис Галтън. На предходната страница има снимки на портативен комплект за вземане на отпечатъци и на първата антропометрична лаборатория, които са свързани с дейността на същия известен учен. Аналогичен подход се забелязва и по отношение на Лайтнър Уитмър – в обем от четири страници обстоятелствено се описват събития от неговата биография и освен портрета му са отпечатани снимки на „входът на клиниката на Уитмър“ (вижда се неправилното използване на пълния член) и на „статията на Уитмър „клинична психология“ в първия брой на списанието

„Психологическа клиника“. Могат да се посочат още подобни примери на използване на снимков материал и различни таблици, чието съдържание отново се преразказва. Това явно се прави с цел да се увеличи обемът на учебното пособие, защото, както бе посочено, в съдържателен план тези снимки и биографични подробности нямат необходимата научна стойност за развитието на педагогическата психология. Това твърдение се отнася и за цитирането на различни декларации, устави и наредби на ООН, ЮНЕСКО и САЩ (Янкулова 2016). На фона на тази излишна информация в посочените учебни пособия, които са предназначени за действащите педагози и за студентите, които се подготвят да станат такива, контрастира още повече липсата на описание на познание за личността и дейността на учителите. Проблематика, която е ключова и утвърдена за педагогическата психология.

Не е твърде резонно и в двете издания на учебника, водещите методи за събиране на първична емпирична информация, каквито за педагогическата психология са наблюдението и експеримента да са представени с по няколко изречения, а илюстративния и помощен метод „изследване на отделни случаи (Case Studies)“ да се описва на четири страници. Не прави добро впечатление и цитирането в текста на определени автори, които обаче не са посочени в приложената след всяка глава библиография. Друг пропуск е неправилното съкращаване на имената на

някои автори. Например Панайот Рандев в цитираните библиографични източници на страница 71 и страница 93 (Янкулова 2016) е представен като „Пл. Рандев“. По-съществена слабост е, че в посочените трудове на Й. Янкулова се забелязва неправилно използване на различни понятия. Например на страница 307 и 308 на второто издание на „Педагогическа психология“, „скуката“ и „тревожността“ са представени като емоционални процеси, а те са психични състояния. На страница 64 на същото издание „логотерапията“ е определена като „разговорна терапия“, а тя се определя от нейния създател Виктор Франкъл като „терапия чрез търсенето на смисъл“. Има смесване на глаголни времена, дълги и неясни изречения, което затруднява възприемането на текста и неговото разбиране. За пример в това отношение е написаното изречение на с. 156 от второто издание на учебника „Специално място е отделено на клиничните, терапевтичните и образователните методи за психологическа работа с ученици със специални образователни потребности в училищна среда, като са посочени основните и специфични характеристики, съпътстващи развитието и поведението им, както и ефективните начини за осъществяване на подходящо обучение за тях“. Друг пример е изречението на с. 220 (Янкулова 2016) „Успешното справяне с агресивното поведение предполага активна работа за правилно осъзнаване и разбиране на конкретната ситуация и причините за възникването ѝ, точно определяне на обекта на агресията и на мотивите за агресивната проява (познавателен компонент), целенасочена работа за неутрализиране на силата на негативните емоции (гняв, отвращение, презрение, злоба) (емоционален компонент), решителни действия за успешно справяне и за трансформиране на агресивните прояви в социално-желателно поведение (волеви компонент)“. Наличието на клиширани изрази без съществено съдържание също не допринася за академичното развитие на студентите, за които е предназначено учебното пособие. Пример (Янкулова 2012, 2016):

„Уитмър се ражда след края на Гражданската война в Америка и дълги години изпитва върху крехкия си детски гръб жес-

токите последствия от войната. По-късно това го мотивира да се включи активно в развитието на приложната психология, която да бъде фокусирана най-вече върху оказването на помощ и подкрепа на всички нуждаещи се и най-вече на децата... Въз основа на посочените факти, а и от дистанцията на времето, днес е пределно ясно, че името на Лайтнър Уитмър и резултатите от неговата всеотдайна научноизследователска и клинична работа завинаги остават записани със златни букви в историята на психологическата наука и практика.“

В първото и второто издание на „Педагогическа психология“ с автор Йоана Янкулова се представят неверни или противоречиви данни (Falsify). В тях пише, че Винченци Окон е руснак, а той е поляк и книгата му „Проблемното обучение“ е отпечатана на български език през 1986 година. Не отговаря на истината твърдението на страница 208, че „Целенасочените изследвания на конфликтите започват с вълната от социално недоволство възникнала през 60-те години на ХХ в.“. Във философията, социологията и психологията конфликтите започват да се изследват още в края на ХІХ век (Иванов 2018). На с. 301 от второто издание на „Педагогическа психология“ (2016) има мъжки портрет с надпис „Джеймс-Ланге“, без да се уточнява дали това е портретът на американеца Уилям Джеймс или на датчанина Карл Ланге. Могат да се посочат и други примери на разнопосочна информация. Например на страница 195 на първото издание на „Педагогическа психология“ се вижда, че фамилията в текста и на портрета са различни. На едно място пише „Луис Коузър“, а на друго „Луис Козер“. Същото разминаване се открива и на страница 87 във второто издание на „Педагогическа психология“. В първия случай противоречието може да се обясни с транскрибирането при превода, разсеяност или своеобразна проверка на концентрацията на вниманието на читателите. Във втория случай обаче това е чиста проба подвеждане, защото Ървин Ялом никога в многобройните му книги, които са преведени на български език, не е бил представен като Ървинг. На страница 302 е допуснато също различно изписване на име. Веднъж „Шахтер“, а друг път

„Шахтър“. Аналогичен случай с наличието на противоречива информация е, че в началото на първото издание на „Педагогическа психология“ като година на издаването е посочена 2012, а в края 2011 г. Има редица примери на позоваване на автори в текста, които не са посочени в приложената библиография.

В трудовете на Йоана Янкулова е допуснато пълно или комплексно плагиатство (Соруинг). Те се характеризират с отпечатване на чужд текст, който се представя за свой, без да се основава на собствено оригинално изследване. На страница 199 от второто издание на „Педагогическа психология“ (2016) са описани различните зони на пространственото разположение на взаимодействащите помежду си личности. Липсва позоваване на автор за посочената класификация и читателят остава с впечатления, че тя е дело на автора на учебника. Това обаче не е така. Тази информация е популярна и е представена от Е. Хол още през 1959 година. Примери за пълно плагиатство има и в други трудове на Йоана Янкулова. На страници 14-16 от „Модерни аспекти на психологията на образованието“ (2006) са посочени пет примера от работата на опитни учители (цитат по Woolfolk, 1998, р. 5-7), но във второто издание на

„Модерни аспекти на психологията на образованието“ (2008) същите примери са „побългарени“, като във втория от тях учителят Кен е преименуван на г-н Методиев, а в останалите примери просто не се посочват имената на учителите. В текстовете, публикувани от Йоана Янкулова, се разкриват и още разновидности на плагиатство. 1. Умишлено повторно публикуване на информация, която вече е публикувана от същия автор, но не се цитира трудът, в който тази информация вече е отпечатана (Republikation). В това отношение има множество примери, които са видни от сравнението на текстовете в изданията на „Модерни аспекти на психологията на образованието“, отпечатани през 2006 и 2008 година от издателство „ПРОПЕЛЕР“, и „Педагогическа психология“, издадени през 2011/2012 и 2016 година от издателство „Парадигма“. 2. Тиражиране на информация без разрешение на автора чрез множество таблици и тяхното тълку-

ване (Replikator). 3. Перифразирание на едно и също съдържание на различни места в един и същ труд (Paraphraztor). На страница 5 от предговора на „Модерни аспекти на психологията на образованието“ (2006) има текст, който почти дословно се повтаря на 12 страница в същия труд, но в скоби се посочват източниците на изразените становища (Clifford, 1984; Grinder, 1981). На базата на написаното се налага изводът, че издаването на такива учебни пособия не допринася за повишаването на авторитета на педагогическата психология и не са полезни за студентите и специалистите, които се интересуват от нейните проблеми.

БИБЛИОГРАФИЯ / REFERENCES

1. Айсмонтас, Б. (2007) Педагогическая психология: схемы и тесты. Москва: ВЛАДОС-ПРЕСС.// **Aysmontas, B.** (2007) Pedagogicheskaya psihologiya: shemay i testay. Moskva: VLADOS-PRESS.

2. Аниев, Б. Г. (1981) Педагогические приложения современной психологии (с. 14). В: Хрестоматия по возрастной и педагогической психологии /под редакцией И. И. Ильасова, В. Я Ляудис/. Москва: МГУ.// **Ananiev, B. G.** (1981) Pedagogicheskie prilozheniya sovremennoy psihologii (s. 14). V: Hrestomatiya po vozrastnoy i pedagogicheskoy psihologii /pod redaktsiey I. I. Puyasova, V. Ya Lyaudis/. Moskva: MGU.

3. Бархаев, Б. П. (2007) Педагогическая психология (с.17). Санкт Петербург: Питер.// **Barhaev, B. P.** (2007) Pedagogicheskaya psihologiya (s.17). Sankt Peterburg: Piter.

4. Божович, Л. И. (2008) Личность и ее формирование в детском возрасте (с. 58). Санкт Петербург: Питер.// **Bozhovich, L. I.** (2008) Lichnosty i ee formirovanie v detskom vozraste (s. 58). Sankt Peterburg: Piter.

5. Василева, В. (1993) Педагогическа психология. София: УИ „Св. Климент Охридски“. // **Vasileva, V.** (1993) Pedagogicheskа psihologia. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“.

6. Выготский, Л. С. (2005) Педагогическая психология (с. 27). Москва: АСТ.// **Vaygotkiy, L. S.** (2005) Pedagogicheskaya psihologia (s. 27). Moskva: AST.

7. **Давыдов, В. В.** (1996) Теория развивающего обучения. Москва: ИНТОР.// **Davaydov, V. V.** (1996) Teoriya razivayushtego obucheniya. Moskva: INTOR.

8. **Десеv, Л.** (1996) Педагогическа психология. Психопедагогика. (сс. 15–16; сс. 34–43). София: АСКОНИ-ИЗДАТ.// **Desev, L.** (1996) Pedagogicheska psihologiya. Psiho-pedagogika. (ss. 15–16; ss. 34–43). Sofiya: ASKONI-IZDAT.

9. **Энциклопедия по психология.** (1998) Р. Корсини (ред.). (с.779) София: Наука и изкуство.// **Entsiklopedia po psihologia.** (1998) R. Korsini (red.). (s.779) Sofia: Nauka i izkustvo

10. **Жекова, С.** (1976) Психологически проблеми на учителската професия. София: Народно просвета.// **Entsiklopediya po psihologiya.** (1998) Korsini (red.). (s.779) Sofiya: Nauka i izkustvo.// **Zhekova, S.** (1976) Psihologicheski problemi na uchitelskata profesiya. Sofiya: Narodno prosveta.

11. **Жекова, С.** (1984) Психология на учителя. София: Народно просвета.// **Zhekova, S.** (1984) Psihologiya na uchitelya. Sofia: Narodno prosveta.

12. **Жекова, С. и др.** (1992) Проблеми на професионалния труд и на личността на учителя. Въведение в педевтологията. Бургас: Университетско издателство.// **Zhekova, S. i dr.** (1992) Problemi na profesionalniya trud i na lichnostta na uchitelya. Vavedenie v pedevtologiyata. Burgas: Universitetsko izdatelstvo.

13. **Зимняя, И. А.** (1999) Педагогическая психология (сс. 22–23; сс. 62–64). Москва: Логос.// **Zimnyaya, I. A.** (1999) Pedagogicheskaya psihologiya (ss. 22–23; ss. 62–64). Moskva: Logos.

14. **Иванов, С.** (2018) Психология на професионално-педагогическото общуване. София: УИ „Св. Климент Охридски“.// **Ivanov, S.** (2018) Psihologiya na profesionalno-pedagogicheskoto obshtuvane. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“.

15. **Йорданов, Д., С. Жекова, К. Крумов** (1986) Педагогическа психология (сс. 24–27). София: Наука и изкуство.// **Yordanov, D., S. Zhekova, K. Krumov** (1986) Pedagogicheska psihologiya (ss. 24–27). Sofia: Nauka i izkustvo.

16. **Колишев, Н.** (2018) Теория на педагогически умения на учители. София: Издателство „Захарий Стоянов“.// **Kolishev, N.** (2018) Teoriya na pedagogicheski umeniya na uchiteli. Sofia: Izdatelstvo „Zahariy Stoyanov“.

17. Крумова, А. (2017) Психология на образованието (с.с. 24–33). София: ЕСВЕС. // **Krumova, A.** (2017) Psihologiya na obrazovaniето (ss. 24-33). Sofiya: ESBES.

18. Лефрансуа, Г. (2005) Психология для учителя (с. 25; сс. 30–31) Москва: ОЛМА-ПРЕСС. // **Lefransua, G.** (2005) Psihologiya dlya uchitelya (s. 25; ss. 30-31) Moskva: OLMA-PRESS.

19. Линков, А. (2014) Психопедагогика или педагогика v/s педагогическа

20. Линков, А. (2014). Психология (с. 24; с. 68). Пловдив: УИ „Пайсий Хилендарски“. // **Linkov, A.** (2014) Psihopedagogika ili pedagogika v/s pedagogicheska psihologiya (s. 24; s. 68). Plovdiv: UI „Paisiy Hilendarski“.

21. Мадолев, В. (1996) Психолгия на педагогическото общуване. Един алтернативен подход. Благоевград: УИ „Неофит Рилски“. // **Madolev, V.** (1996) Psiholgiya na pedagogicheskoto obshtuvane. Edin alternativen podhod. Blagoevgrad: UI „Neofit Rilski“.

22. Мижериков, В. А. (1998) Психолого-педагогический словарь (с.327). Москва: Феникс. // **Mizherikov, V. A.** (1998) Psihologo-pedagogicheskiy slovary (s.327). Moskva: Feniks.

23. Милкова, Р., Б. Петрова, М. Иванов, С. Иванов (1993) Обща, възрастова и педагогическа психология. Шумен: АЛТОС. // **Milkova, R., B. Petrova, M. Ivanov, S. Ivanov** (1993) Obshta, vazrastova i pedagogicheska psihologiya. Shumen: ALTOS.

24. Ников, А. (1989) Педагогическа психология. София: ВИИ „К. Маркс“. // **Nikov, A.** (1989) Pedagogicheska psihologiya. Sofiya: VII „K. Marks“.

25. Ников, А. (1994) Психология на образователния процес (с.с. 37–41; с. 21). София: Лебед – ООД. // **Nikov, A.** (1994) Psihologiya na obrazovatelniya protses (ss. 37–41; s. 21). Sofiya: Lebed – OOD.

26. Ников, А. (1994) Обучение и психично формиране на личността (с. 236). София: Лебед – ООД. // **Nikov, A.** (1994) Obuchenie i psihichno formirane na lichnostta (s. 236). Sofiya: Lebed – OOD.

27. Николов, П., Н. Александрова, Л. Кръстев (1994) Педагогическа психология (с. 5; с. 23). София: Вета Словена – ЖГ. // **Nikolov, P., N. Aleksandrova, L. Krastev** (1994) Pedagogicheska psihologiya (s. 5; s. 23). Sofiya: Veda Slovena – ZhG.

28. Педагогическа психология (2020) (под редакцией Л. А. Регуш, А. В. Орловой). (с. 10; с. 12) Санкт Петербург: Питер. // **Pedagogicheska**

psihologiya (2020) (pod redaktsiye L. A. Regush, A. V. Orlovoy). (s. 12) Sankt Peterburg: Piter.

29. Петкова, И. (2012) Подготовка и квалификация на българския учител. София: УИ „Св. Климент Охридски“././ **Petkova, I.** (2012) Podgotovka i kvalifikatsiya na balgarskiya uchitel. Sofiya: UI „Sv. Kliment Ohridski“.

30. Психиатричен енциклопедичен справочник (с. 673). (2004) Й. Стоименов (ред.) София: АИ „Проф. Марин Дринов“././ **Psihiatrichen entsiklopedichen spravochnik** (s. 673). (2004) Y. Stoimenov (red.) Sofiya: AI „Prof. Marin Drinov“.

31. Рубинцев, С. Л. (2005) Основы общей психологии (с. 128). Санкт Петербург: Питер././

32. Стойков, И. (1995) Педагогическа психология. Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“././ **Stoykov, I.** (1995) Pedagogicheska psihologiya. Veliko Tarnovo: UI „Sv. sv. Kiril i Metodiy“.

33. Стойков, И. (2001) Педагогическа и възрастова психология (с. 37). Велико Търново: Faber././ **Stoykov, I.** (2001) Pedagogicheska i vazrastova psihologiya (s. 37). Veliko Tarnovo: UI „Sv. sv. Kiril i Metodiy“.

34. Стънбърг Р., У. Уйлямс (2014) Педагогическа психология (с. 65; с. 66). София: Изток-Запад././ **Stanbarg R., U. Ulyyams** (2014) Pedagogicheska psihologia (s.65; s. 66). Sofia: Iztok-Zapad.

35. Славин, Р. (2004) Педагогическа психология (с. 35). София: Наука и изкуство././ **Slavin, R.** (2004) Pedagogicheska psihologiya (s. 35). Sofia: Nauka i izkustvo.

36. Сударчикова, Л. Г. (2015) Педагогическая психология (с. 18; сс. 12–14; с. 27). Москва: ФЛИНТА././ **Sudarchikova, L. G.** (2015) Pedagogicheskaya psihologiya (s. 18; ss. 12–14; s. 27). Moskva: FLINTA.

37. Талызина, Н. Ф. (1998) Педагогическая психология. Москва: Академия././ **Talayzina, N. F.** (1998) Pedagogicheskaya psihologiya. Moskva: Akademiya.

38. Фоминова А.Н., Т. Л. Шабанова (2013) Педагогическая психология. Москва: ФЛИНТА././ **Fominova A.N., T. L. Shabanova** (2013) Pedagogicheskaya psihologiya. Moskva: FLINTA.

39. Цветанска, С. (2006) Предизвикателства в педагогическото общуване. София: Просвета././ **Tsvetanska, S.** (2006) Predizvikatelstva v pedagogicheskoto obshtuvane. Sofiya: Prosveta.

40. Цветанска, С., Б. Мизова (2015) Педагогическо общуване за практически цели. София: УИ „Св. Климент Охридски“././ **Tsvetanska,**

S., B. Mizova (2015) *Pedagogическо obshtuvane za prakticheski tseli*. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“.

41. Цолов, В. (1994) *Педагогическа психология*. Благоевград: УИ „Неофит Рилски“ // **Tsolov, V.** (1994) *Pedagogicheska psihologiya*. Blagoevgrad: UI „Neofit Rilski“.

42. Янакиева, С. (2001) *Професионално-педагогическо общуване*. Велико Търново: Faber. // **Yanakiyeva, S.** (2001) *Profesionalno-pedagogicheskoto obshtuvane*. Veliko Tarnovo: Faber.

43. Янкулова, Й. (2006) *Модерни аспекти на психологията на образованието*. София: София: Пропелер. // **Yankulova, Y.** (2006) *Moderni aspekti na psihologiyata na obrazovaniето*. Sofiya. Sofiya: Propeler.

44. Янкулова, Й. (2008) *Модерни аспекти на психологията на образованието* (сс. 22-23). София: Пропелер. // **Yankulova, Y.** (2008) *Moderni aspekti na psihologiyata na obrazovaniето* (ss. 22–23). Sofia: Propeler.

45. Янкулова, Й. (2012) *Педагогическа психология* (с.9; сс. 34–37). София: Парадигма. // **Yankulova, Y.** (2012) *Pedagogicheska psihologiya* (s.9; ss. 34-37). Sofiya: Paradigma.

46. Янкулова, Й. (2016) *Педагогическа психология* (с. 9; с. 47; сс. 164–165; сс. 37–39). София: Парадигма. // **Yankulova, Y.** (2016) *Pedagogicheska psihologiya* (s. 9; s. 47; ss. 164–165; ss. 37–39). Sofia: Paradigma.